

ՆՈՐԱՀԱՅՏ ԴԱՄԲԱՐԱՆ ՇԻՐԱԿԱՎԱՆՈՒՄ

1982 թվականին Նոր Շիրակավանի շինարարական աշխատանքների ժամանակ գյումրեցի բանվոր Տիգրան Ֆարգադյանը հայտնաբերել է մեկ սալարկղային դամբարան, որի ուղեկցող նյութերը (երկու կճուճ, երկու քրեղան, մեկական դաշույն, ասեղ, ապարանջան, 12 ձվածիր օղակ և 8 կոճակ) 1996 թվականին հանձնել է Շիրակի երկրագիտական թանգարան:

Կճուճներից առաջինը (աղ.1, նկ.1) մեծ է. բարձրությունը 15սմ է, բերանի տրամագիծը՝ 11սմ, նստուկինը՝ 7,5 սմ: Կճուճը սև գույնի է, ունի դեպի դուրս հակված շուրթ, գնդաձև իրան, հարթ նստուկ: Իրանի վրա կան խորակոս երկու գծանախշեր, որոնց միջև ալիքանախշ է, իսկ ներքևի խորակոսի տակ թեք, իրար զուգահեռ հասիկանախշեր են:

Այս զարդանոտիվը բնորոշ է ուշ բրոնզի դարի վերջի և վաղ երկաթի անցման փուլի խեցեղենին: Նմանօրինակ կճուճներ հայտնաբերվել են Արթիկի դամբարանադաշտից, Մեծամորից, Լոռի-բերդից, մեծավ մասամբ թվագրվում են մ. թ. ա. 12-11-րդ դարերով և հանդիպում են նաև 10-9-րդ դդ. թվագրվող դամբարաններում¹: Կճուճների նման ձևեր կան նաև Վրաստանի համաժամանակյա հուշարձաններում՝ Մելասնիում, Սամտավրոյում, Գուրգուլայում²:

Երկրորդ կճուճը (աղ.1, նկ.3) փոքր է, բարձրությունը 7սմ է, բերանի տրամագիծը՝ 5սմ, իսկ նստուկինը 4սմ է: Այն սև գույնի անգարդ աման է, ունի դեպի դուրս հակված շուրթ, երկթեք իրան, տափակ, քիչ ելուստավոր նստուկ: Արթիկի մ.թ.ա. 12-11-րդ դարերով թվագրվող թիվ 230, 263, 279, 288, 314, 334, 371 դամբարաններից հայտնաբերվել են նման անգարդ անոթներ³: Վրաստանում հայտնաբերվել են Սամտավրոյից, Թրեյյան դամբարանադաշտից, Գուրգուլայից⁴:

Քրեղանները ևս երկուսն են: Առաջինն ունի հետևյալ չափերը (աղ.1, նկ.4). բարձրությունը 8 սմ է, բերանի տրամագիծը՝ 25 սմ, նստուկինը՝ 7,5 սմ: Քրեղանը սև գույնի է, ներսից քայքայված, շուրթն իրանի անցման մասում փոքր ինչ ներս է հակված, իրանը թեք է, նստուկը՝ տափակ:

Երկրորդ քրեղանն (աղ. 1, նկ.2) ունի 12սմ բարձրություն, բերանի տրամագիծը 20 սմ է, նստուկինը՝ 8 սմ: Այն սև գույնի է, շուրթը դեպի դուրս է հակված, իրանը քիչ ուռուցիկ, նստուկը՝ հարթ: Իրանի վրա խորակոս նախշ է, որից վերև՝ շուրթի տակ, աջ և ձախ թեքությամբ արված են իրար զուգահեռ զարդանախշեր:

Նմանօրինակ քրեղաններ հայտնաբերվել են Արթիկի թիվ 113,122,127,145, 148,147 և այլ դամբարաններից,⁵ Քեթիից⁶, և մեծամասամբ թվագրվում են մ.թ.ա. 12-11-րդ դարերով: Վրաստանում հայտնաբերվել են Գուրգուլայից⁷:

Ի դեպ, երկրորդ քրեղանի զարդանոտիվը հանդիպում է նաև Արթիկի մ.թ.ա.14-13 դարերով թվագրվող նյութերում: Խեցեղենի ուսումնասիրությունից պարզ դարձավ, որ ձևերը և զարդանոտիվները լայնորեն տարածված են Անդրկովկասի մ.թ.ա. 12-11րդ դարերով թվագրվող հուշարձաններում:

1 Т. Х а ч а т р я н, Арктикский некрополь, Ер., 1979, погр. 393, 492, 636; А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ер., 1964, стр. 195 рис. 76/7, стр. 209 рис. 81/11. С. Деведжян, Лори-верд I, Ер., 1981,тавл. XVI, рис. 5.

2 К. П и ц х е л а у р и, Основные проблемы истории племен Восточной Грузии в XV-VII в.в. до н. э., Тбилиси, 1973, тавл. LIX, LX, LXV₂; К. Пицхелаури, Восточная Грузия в конце бронзового века, Тбилиси, 1979, тавл. XVI₆, XVII₆; Է. Խանգաղյան, Կ. Սլրուշյան, Է. Պարիսյան, Մեծամոր, Եր. 1973, աղ. XXXVII նկ. 2, աղ. XXXVIII նկ. 3-4:

3 Т.Х а ч а т р я н, Арктикский некрополь, Ер., 1979, стр. 15.

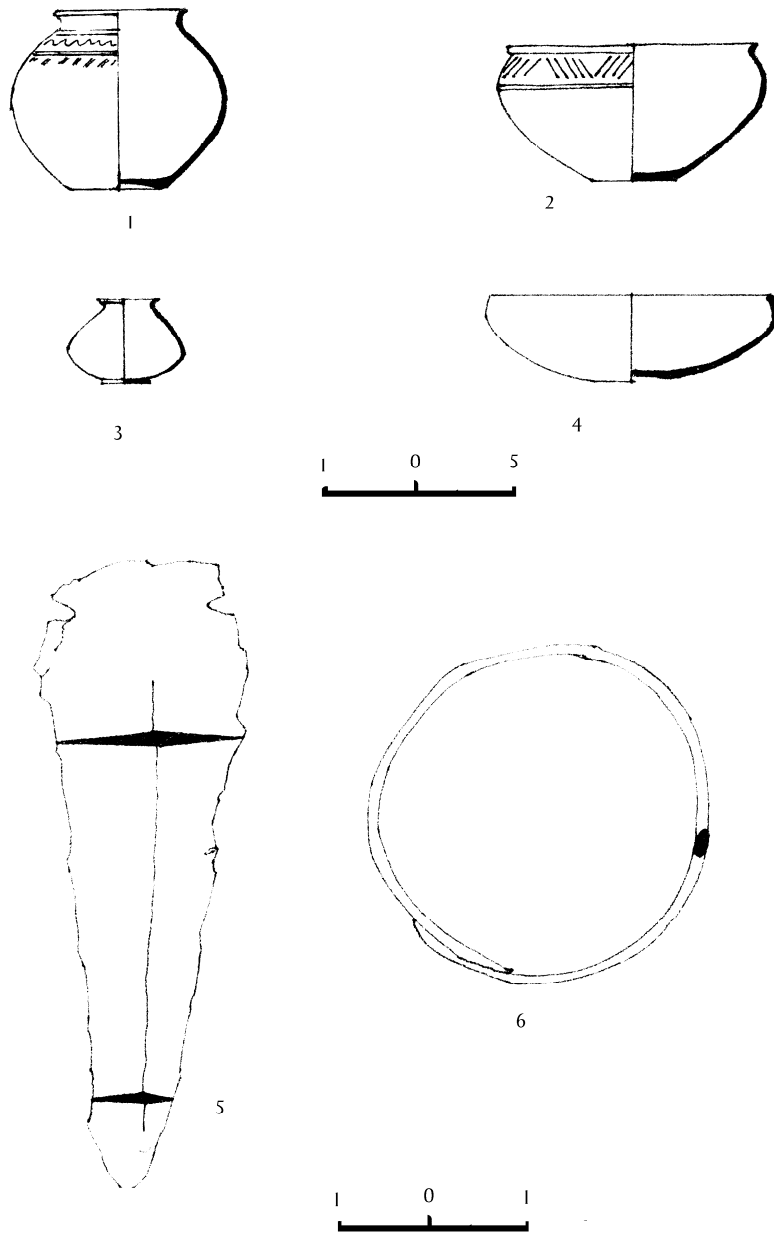
4 К. П и ц х е л а у р и, Основные проблемы истории племен..., тавл. LXII, LXV₂; Р. Абрамшвили, Тбилиси I, рис. 50₃₃₆

5 Т.Х а ч а т р я н, նշվ. աշխ., էջ 14-15 :

6 Л. П е т р о с я н, Раскопки памятников Кети и Воскеаска, Ер., 1989, тавл. 49_{2,4}.

7 К. П и ц х е л а у р и, Основные проблемы истории племен..., тавл. LXV₂.

Աղյուսակ 1

Դամբարանում մեծ քիվ են կազմում մետաղյա իրերը, որոնց մեջ առանձին խումբ են կազմում ձվածիր օղակները (աղ.2): Սրանք պատրաստված են բրոնզալարից, որին մեկ ու կես պտույտ տալով՝ ստացել են ձվածիր տեսք: Ծայրերը քիչ սրված են և գալիս են իրար վրա: Ձվածիր օղակները շրթայի նման հագցված են եղել իրար մեջ՝ երեք-չորս հատը միասին: Տ. Ֆարգադյանը դրանք առանձնացրել է՝ բողմելով միայն երեք օղակից բաղկացած մեկ շրթան:

Նմանատիպ օղակներ հայտնի են դեռևս մ.թ.ա. երրորդ հազարամյակից սկսած և հայտնաբերվել են Ֆասկատից,⁸ Կաբարդինո Բալկարիայից,⁹ Դադատանից¹⁰: Գ. Շմիդտը դրանք անվանում է բունքազարդեր և գտնում է, որ բրոնզե բունքազարդերից հնագույնները հայտնաբերվել են Հունգարիայից և Տրոյայից¹¹: Այն, որ դրանք բունքազարդեր են, պնդում է նաև Բ. Տեխովը: Կենտրոնական Կովկասում, Թլիի դամբարանադաշտից հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ բրոնզե բունքազարդեր, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. 14-11-րդ դարերով¹²: Հայտնաբերվել են նաև Վրաստանում՝ Մաչխերիից, Աբխազիայի դոլմեններից, Թրիլյան դամբարանադաշտից, և մեծամասամբ թվագրվում են մ.թ.ա. 12-11 դարերով¹³:

Սակայն թե՛ կենտրոնական Կովկասից, թե՛ Վրաստանից և թե՛ Եվրոպայից հայտնաբերվածներից ոչ մեկը մյուսին հազցված չի եղել, բոլորն էլ հայտնաբերվել են առանձին, մի փաստ, որը դժվարություն է առաջացնում Շիրակավանից հայտնաբերվածների կիրառական նշանակությունը ճշտելու հարցում: Սակայն մի բան է պարզ, որ դրանք հանդես են եկել դեռևս մ.թ.ա. երրորդ հազարամյակից, հարատևել են մինչև մ.թ.ա. երկրորդ հազարամյակի վերջերը և ունեն տարածման բավական լայն արեալ:

Շիրակավանի դամբարանում մետաղյա իրերի ևս մի խումբ են կազմում վահանաձև կոճակները (աղ.2, նկ.2-9): Դրանք թելի անցկացման համար պատրաստված անցքի տարբեր ձևեր ունեն և բաժանվում են խմբերի:

Առաջին խումբը կազմում են երեք բրոնզե կոճակներ (աղ.2 նկ. 2-4), որոնք ունեն կիսագնդաձև ուռուցիկ տեսք: Սրանք ներսից ունեն կամրջակ, որը կտրվածքում կտր է և չունի զոգավորություն: Կամրջակը ներսի կողմից նմանվում է շրջանագծի տրամագծին, փաստորեն այդ կամրջակով է թելը կարվել՝ կաշվի կամ կտորի վրա ամրացնելով կոճակը: Կոճակներից երկուսի (աղ.2 նկ.2,4) տրամագծերը 20 մմ են, իսկ բարձրությունները՝ 10 մմ, երրորդի տրամագիծը՝ 18 մմ, իսկ բարձրությունը՝ 7 մմ (աղ. 2, նկ 3):

Նմանօրինակ կոճակներ հայտնաբերվել են Արթիկի դամբարանադաշտից, Քեթիից և Հայաստանի այլ հնավայրերից: Թվագրվում են մ.թ.ա. 12-11-րդ դարերով¹⁴: Արթիկից հայտնաբերված կոճակները ևս թվագրվում են մ.թ.ա. 12-11-րդ դարերով¹⁵: Նույն դարերով են թվագրվում նաև Կենտրոնական Կովկասից՝ Թլիից հայտնաբերված կոճակները¹⁶: Նմանօրինակ կոճակներ հայտնաբերվել են նաև Մինգեչաուրից և Մցխեթից¹⁷:

Երկրորդ խումբը կազմում են երեք բրոնզե կոճակներ (աղ.2, նկ.6,5,8), որոնք, ի տարբերություն առաջին խմբի կոճակների, ունեն փոքր ինչ հաստ, կտրվածքում ուղղանկյուն և քիչ զոգավոր կամրջակ: Այս կոճակներից մեկի (աղ.2, նկ.6) կամրջակը կտրված է: Երեք կոճակներն էլ ունեն միևնույն չափերը, տրամագծերը՝ 20 մմ է, բարձրությունը՝ 10 մմ: Նմանօրինակ կոճակներ հայտնաբերվել են Դիլիջանից, Լոռի-բերդից,¹⁸ Թլիից,¹⁹ Գուրջիանիի շրջանի Գադրեկիլի դամբարանադաշտից²⁰ և թվագրվում են մ.թ.ա. 12-11-րդ և 10-9-րդ դարերով:

⁸ Е.Крупинов, *Материалы по археологии Северной Осетии докуванского периода*, МИА, 83, М.-Л., 1959, стр. 48,75, рис. 19.

⁹ А.Круглов, Б.Пиатровский, Г.Подгаецкий, *Могильник в г. Нальчике*, МИА, 3, М.-Л., 1941, стр. 114, табл IV.

¹⁰ М.Гаджиев, *Из истории культуры Дагестана в эпоху бронзы*, Махачкала, 1969, стр. 186.

¹¹ G. Schmidt, *Troja, Moukeno-ingarn*, Berlin 1904, p. 608.

¹² Б.Техов, *Центральный Кавказ в XVI-X в.в. до н. э.*, М., 1977, стр. 56-58, 169-170.

¹³ Б.Куртин, *К вопросу о ранних стадиях бронзовой культуры на территории Грузии*, КСНИМК, 8, М.-Л. 1940, стр. 9,11, рис. 1,3.

¹⁴ Л.Петросян, *Раскопки памятников Кети и Воскеаска*, Ер., 1989, табл. 48.

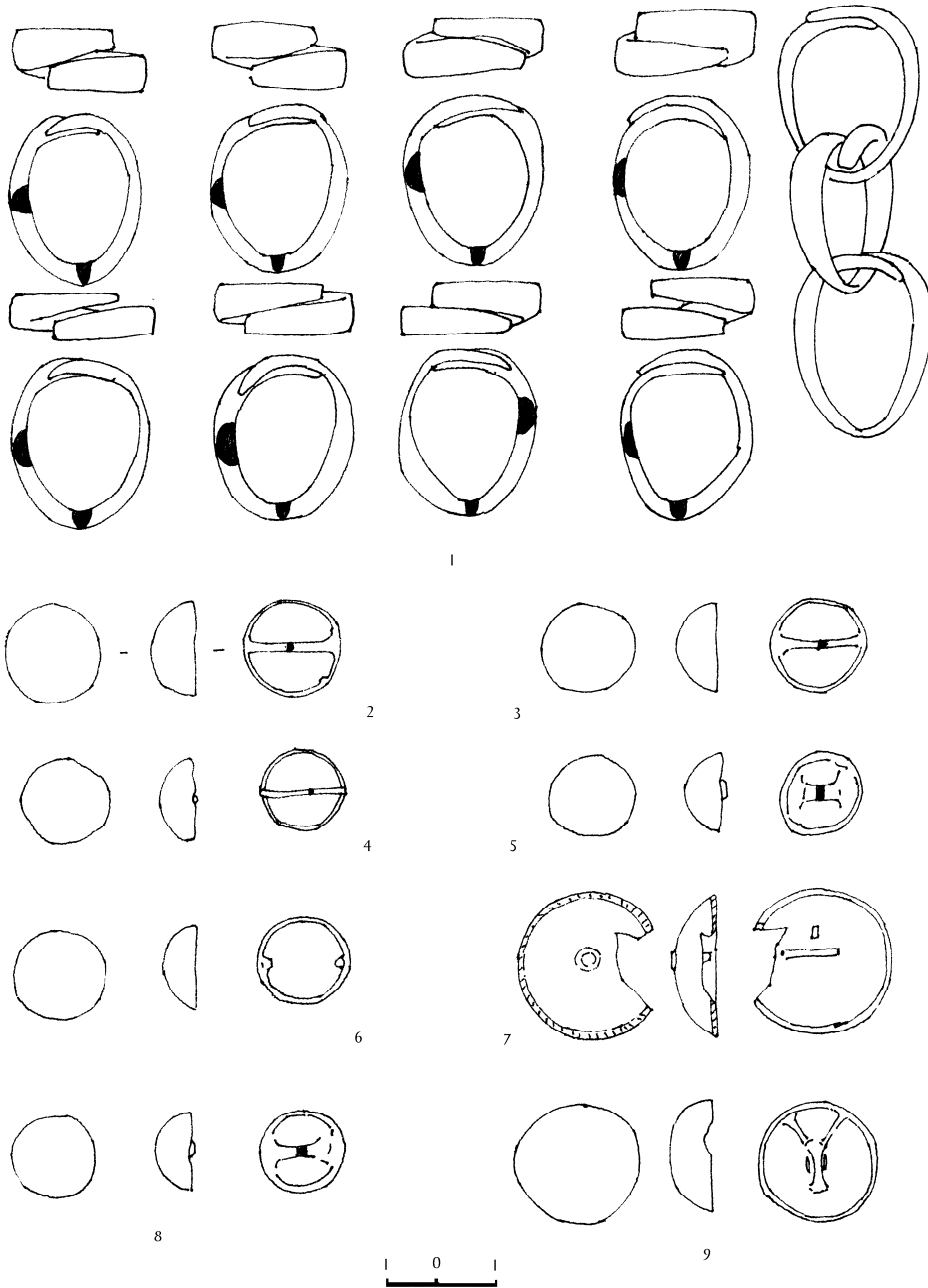
¹⁵ Т.Хачатрян, *Армянский некрополь*, Ер., 1979, стр. 15.

¹⁶ Б.Техов, *Центральный Кавказ в XVI-X в.в.*, стр. 177, рис.114_{56,59,60}.

¹⁷ Г.Асланов, Р.Вайдов, Г.Ионэ, *Древний Мингечаур*, Баку, 1959, стр. 62, 83; А.Каланалзе, *Автореферат докт. дисс.*, Тбилиси, 1969, стр. 68.

¹⁸ С.Деведжиян, *Лори-берд I*, Ер., 1981, табл. VI, рис. 4; С.Есаян, О.Оганясян, *Каталог Диллиджанского краеведческого музея*, Ер., 1969, табл. XXVII_{5,6}; Б.Техов, *Центральный Кавказ в XVI-X в.в.*, стр. 114_{55,61}.

¹⁹ Б.Техов, *Центральный Кавказ в XVI-X в.в.*, стр. 114_{55,61}.

Երրորդ խմբին պատկանում է մեկ կոճակ (աղ.2, նկ.9), որը ևս բրոնզից է, տրամագիծը 25 մմ է, իսկ բարձրությունը 10 մմ: Այս կոճակը ներսից ունի ձվաձև կտրվածքով փոքրիկ, աղեղնաձև կամրջակ՝ թելի համար անցքով: Կամրջակի մի կողմից՝ աջ և ձախ ուղղություններով, հարելով հատակին, կոճակի ներքին պատին են միանում երկու համեմատաբար նեղ կամրջակներ՝ կազմելով Y տառը: Դրանք առաջացնում են

²⁰К П и ц х е л а у р и, Восточная Грузия в конце бронзового века, Тбилиси, 1979, табл. XXIII₂₈, XXV₁₇.

երեք հատված կարելու համար: Հավանաբար այս կոճակը նախատեսված է եղել գրահաշապիկի համար, այդ իսկ պատճառով այն ամրացվել է լրացուցիչ կամրջակներով:

Չորրորդ խմբին պատկանում է ծարիրից պատրաստված մեկ կոճակ (աղ.2, նկ.7), որի տրամագիծը 30 մմ է, բարձրությունը՝ 10 մմ: Մրա մակերեսին կան խորակոս զարդանախշեր: Կոճակի եզրերը զարդարված են խորակոս գծանախշերով, իսկ կենտրոնում կա փոսիկ ունեցող ուռուցիկ ելուստ: Կոճակը ներսից ունի ռելյեֆ կամրջակ՝ անցքով:

Ծարիրից պատրաստված կոճակներ հայտնաբերվել են Արթիկի թիվ 287 դամբարանից, Էլլառից և թվագրվում են մ. թ.ա. 12-11-րդ դարերով²¹:

Ընդհանրապես կոճակները ծառայել են հագուստը կոճկելուն, միաժամանակ հանդես են եկել որպես պերճանքի առարկա: Մետաղյա կոճակները հանդիպում են նաև գրահաշապիկների վրա և ունեն կրկնակի գործառնություն՝ որպես զարդ ու միաժամանակ որպես գրահաշապիկն ամրացնող դետալ:

Շիրակավանի դամբարանից հայտնաբերվել է նաև բրոնզե դաշույն (աղ.1, նկ. 5): Այն ունի ձգված եռանկյունաձև շեղք, որը կտրվածքում շեղանկյունաձև է: Շեղքն ունի կենտրոնական ող: Ոչ ցայտուն արտահայտված ուտերի վրա, վնասված հատվածներում նշմարվում են երկու անցքեր՝ նախատեսված փայտե կամ ոսկրե բռնակի ամրացման համար: Դաշույնի երկարությունը 11 սմ է:

Նմանատիպ դաշույններ հայտնաբերվել են Արթիկի թիվ 635 դամբարանից, Լեհնականից, Կիրովականից, Բժնիից, Ռեդկին Լագերից, Պակերից և թվագրվում են մ.թ.ա. երկրորդ հազարամյակի վերջերով²²: Հայտնաբերվել են նաև Մամտավրդից, Սաչխերից, Չորխախից, Կվասատալից, Կասալի շրջանի Ռենե գյուղից և այլ վայրերից²³:

Սայրերի կենտրոնական մասում փոքր ինչ ներձկվածությունը և շեղքի ձևը հաճախ ուսումնասիրողներին հանգեցրել է այն մտքին, որ այսօրինակ դաշույնները Կովկաս ներթափանցել են Սիկեմից: Սակայն Ե.Կրուպնովը գտնում է, որ դրանք հանդիսանում են ավելի հին տեղական դաշույնների շեղքերի ձևերի շարունակություն²⁴:

Շիրակավանի դամբարանից հայտնաբերված ապարանջանը (աղ.1,նկ.6) պատրաստված է ձվաձև կտրվածք ունեցող բրոնզալարից, որի ծայրերը թեթևակի սրված են և անցկացված մեկը մյուսի վրա: Ապարանջանի տրամագիծը մոտ 5,5 սմ է: Նմանօրինակ ապարանջաններ հայտնաբերվել են Կամոյում, Այրիվանքում, Լեհնականում, Արթիկում և այլուր²⁵:

Դամբարանի մետաղյա իրերից է ասեղը (աղ.1, նկ.7), որը պատրաստված է բարակ, կտրվածքում կլոր բրոնզալարից: Ունի սուր ծայր, իսկ վերևի մասում աննշան հաստանում է և ունի օվալաձև անցք թելի անցկացման համար: Նմանօրինակ ասեղներ հայտնաբերվել են Արթիկի թիվ 334, 572, 206 դամբարաններից,²⁶ Պակերից, Աստղի բլուրից²⁷ և այլ վայրերից:

²¹ Т. Х а ч а т р я н, Арктический некрополь, Ер., 1979, стр. 15, 232.

²² Т. Х а ч а т р я н, Древняя культура Ширака, Ер., 1975, стр 199; С. Есаян, О. Оганисян, Каталог Дилиджанского..., стр 9-10, табл. I_{6,7}; С. Есаян, Оружие и военное дело древней Армении, Ер., 1966, стр. 59-61, табл. XI_{5,8}; С. Есаян, Культура племен северо-восточной Армении, Ер., 1976, табл. 128₁₋₇; Հ.Մարտիրոսյան, Հայաստանի ու թրոնգեղարյան բնակավայրերն ու ամրաբարանադաշտերը, ՀՀՀ, 2, սրակ 2, Եր., 1969, աղ. XV, նկ.6,7, էջ 29, աղ. XV, նկ.1; Մ. Եսայան, Հ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 9-10, աղ. I, նկ.6-7:

²³ К. П и ц х е л а у р и, Основные проблемы истории племен... табл. LXIX_{116,137}; Г. Ломтатидзе, Археологические раскопки в Мцхета, Тбилиси, 1955, стр. 112, табл.4; Б. Куфтин, Археологическая маршрутная экспедиция в Юго-Осетию и Имеретию, Тбилиси, 1949, стр. 70; Б.Техов, Центральный Кавказ в XVI-X в.в..., стр. 87-110, рис.84₇₋₁₂.

²⁴ Е. К р у п н о в, Древняя история Северного Кавказа, М., 1960, стр. 99

²⁵ Մ. Ե ս ա յ ա ն, Հայաստանի պատմական քանդարանի բրոնզե ապարանջանները, ՀՍՍՌ ԳՄ Տեղեկագիր, 2, Եր., 1964, էջ 82-94, աղ. I, նկ.12-14:

²⁶ Т. Х а ч а т р я н, Арктический некрополь, Ер., 1979, стр. 14-17.

²⁷ С. Е с а я н, Культура племен северо-восточной Армении, Ер., 1976, табл. 128₁₇₋₂₁, 121₁₅.

Այսպիսով, Շիրակավանի նորահայտ դամբարանի նյութերի համեմատությունը Հայաստանի, Անդրկովկասի և Կենտրոնական Կովկասի վերոհիշյալ համալիրների ստույգ թվագրված նյութերի հետ թույլ է տալիս անելու հետևյալ եզրահանգումները.

ա.) թվագրման սահմաններն են մ.թ.ա. 14-13-րդ դարերից մ.թ.ա. 10-9-րդ դարերը, բ.) նյութերն ընդգրկում են տարածական բավականին լայն արեալ, գ.) ի տարբերություն վերոհիշյալ հուշարձանների գտածոների, Շիրակավանում քունքազարդերը հանդես են գալիս 3-4 հատը միացած շղթայի ձևով:

Հիմք ընդունելով, որ Շիրակավանի նյութերը ժամանակագրորեն մոտ են մ.թ.ա. 12-11-րդ դարերով ստույգ թվագրված համալիրներին, դամբարանը կարելի է թվագրել հիշյալ ժամանակաշրջանով: Նորահայտ դամբարանը գալիս է ամբողջացնելու Շիրակավանի դամբարանադաշտի ժամանակագրական պատկերը:

НОВОНАЙДЕННОЕ ПОГРЕБЕНИЕ ИЗ ШИРАКАВАНА

_____ *Резюме* _____

_____ *Г. Мсрян* _____

В 1982 году во время строительных работ на территории нового Ширакавана, рабочий из Гюмри Т.Фарзадян обнаружил погребение. Сопутствующий инвентарь состоял из двух кувшинов, двух мисок, бронзового кинжала, враслета, иголки, 7-и пуговиц, 12-и овальных височных колец и одной пуговицы из сурьмы. Найденные материалы аналогичны материалам памятников Армении, Закавказья и Центрального Кавказа 12-11 веков до н. э.

На основании подробного анализа формы захоронения и сопутствующего инвентаря, новонайденное погребение датируется 12-11-ми веками до н.э., что соответствует общей датировке Ширакаванского некрополя /14-11 вв до. н.э./.